

Qədim Şumer lüğətləri

Qədim Şumer yazılı abidələri e.ə. IV-III minilliklərə aid edilir. Şumerlər yaş gil lövhə üzərinə taxta çöp və ya iti uclu qamış qələm vasitəsilə mixi yazı ştrixləri çəkmək yolu ilə öz sillabik (heca) yazı sistemlərini yaratmışlar. E.ə. 2000-ci ildən etibarən Akkad dili Şumer dənmiş dilini sıxışdırmağa başlasa da, məktəb, dini məbəd və dəftərxanalarda yazı dili və elm dili olaraq istifadə olunur. Sonralar Qədim Babil dövrü ərzində (e.ə. 2000-1800-cü illər) Şumer yazısı Akkad yazısı ilə əvəzlənir, amma Şumer dilinin öyrənilməsi e.ə. I əsrə qədər davam edir. Şumer ölü dilinin uzun əsrlər boyu elm, din və yazı dili kimi istifadə olunması həmin dövrlərdə pedaqoji maraq səbəbindən lüğətçiliyin inkişafına gətirib çıxarmışdır. XIX əsrin ortalarında məhz Şumer-Akkad lüğətləri tapıldıqdan sonra Şumer dilinin varlığı elm aləminə məlum olmuş və bu lüğətlər əsasında Şumer dili öyrənilməyə başlanmışdır. Qədim Babilistan və Assuriya ərazilərində tapılan lüğətlər bütünlüklə Şumer dili ilə bağlı lüğətlərdir. Yalnız bir ədəd Akkad dilinin sinonimlər lüğəti tapılmışdır.

İlk dəfə Şumer dilini Akkad dilindən fərqləndirə bilən irland alimi E.Xinks olmuşdur. O, 1850-ci ildə Britaniyanın elmi inkişaf assosiasiyasına bildirmişdi ki, mixi yazı mədəniyyətinin Assuriya və Babilistanın sakinləri olmuş samilərə aid edilməsi şübhə doğurur. Çünki sami dillərdə samitlər sabit, saitlər isə dəyişkəndir. Buna görə də eyni dərəcədə sabitliyə malik samit və saitləri olan orfoqrafiyanın sillabik (heca) sisteminin samilər tərəfindən yaradılması inandırıcı görünür. Bundan iki il sonra Kuyuncik (Qədim Nineviya, Assuriyanın paytaxtı) ikidilli sillabiklərini (heca işarələri; heca işarələrindən ibarət məktəbli lüğəti - X.Heydərova) araşdıran Henri Kresvik Raulinson dillərdən birini Assuriya, digərini isə skif və ya türk dillərinə aid etmişdir. Daha sonra isə Şumer dilinin monqol və ya mancur dilinə bənzəyə biləcəyi nəticəsinə gəlmişdir. Şumer adını ilk dəfə 1869-cu ildə Opert işlətməmiş və bu dilin türk, fin və macar dilləri ilə yaxın qohumluğu olduğunu bildirmişdir (S.Kramer, s. 17-18). Şumerlər əslində özlərini emegir adlandırmışlar (eme - "dil", gir sözünün mənası dəqiq məlum deyildir, "nəci" anlamını daşıdığı güman edilir). Akkadların yazılı abidələrində onlar Şumer adlandırıldıqlarına görə belə də qəbul edilmişdir.

Hesab olunur ki, Şumer dili aqqlütinativdir, lakin sintaktik səviyyədə erqativ (yun. εργατηζ "fəaliyyətli, təsir göstərən") təsnifata daxil edilir. Akkad dili isə sami dil qrupuna aiddir. Mixi yazı ilk dəfə şumerlər tərəfindən icad edilərsə də, sonralar akkadlar sillabari (heca) sistemli mixi əlifbanı öz flektiv dillərinin morfoloji və fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Ərəblər mixi əlifbaya مسمارية "mismariyyə" - "mismarabənzər" adını vermişlər. Müasir dövrdə mixi yazı sivilizasiyasının öyrənilməsi assuriologiya (rus. assiriologiyə, ing. assyriology) adlanır.

Şumer dilinin aqqlütinativ xüsusiyyətləri bunlardır: a) Söz kökü dəyişməzdir; b) bu dildə söz kökünə leksik və qrammatik şəkilçilərin artırılması ilə mənasını dəyişə bilər; c) saitlər söz kökündə, ön şəkilçilər (prefiks) və şəkilçilər (suffiks) kökə birləşdikdə ahəng qanununa uyur; ç) isimlərdə və feillərdə qrammatik cins yoxdur; d) cümlə quruluşu bu şəkildədir: əvvəl mübtəda, sonra ikinci dərəcəli üzvlər, sonda xəbər gəlir.

Qədim Hattus və Babilistan ərazilərində Şumer-hett lüğətləri və Şumer dili üzrə Akkad dər vəsaitləri tapılmışdır. Hətta şumerlərin məktəbli lüğətləri və bunlarda sillabiklərini, yəni Şumer mixi işarələrinin siyahısı olmuşdur. Bu siyahılarda 300-dən çox işarə verilir və hər birinin qarşısında tələffüzü və izahı yazılırdı. Məktəblilər sillabiklərini əzbər öyrənməli idilər. Bokazgödə (Türkiyə ərazisində) tapılmış Assuriya arxivlərində şumerlərin alınma sözlər lüğəti aşkar edilmişdir. Burada mixi işarə və onun qarşısında Şumer-hett-Akkad ekvivalentləri yer almışdır. Hett dili hind-Avropa dil qrupuna aid olmuş və hettlər də mixi yazı sistemindən istifadə etmişlər.

1974-cü ildə qədim Ebla şəhərinin saray arxivində 114 Şumer lüğəti tapılmışdır ki, bunların bir qismi qrammatik mətnli lüğətlər idi.

Birdilli Şumer lüğətləri: Birdilli Şumer lüğət mətnlərinin kolleksiyası 47 ədəd gil lövhədən və 206 parçadan ibarətdir. Bu leksikoqrafik əsərlərdə Fara və Əbu-Səlabihdə tapılan tematik prinsip əsasında tərtib olunmuş lüğətlərdəki kimi sənət növlərinin, quşların, balıqların, toponimlərin və s. siyahısı yer almışdır. İ.M.Dyakonov göstərir ki, təsərrüfat mətnlərində rast gəlinən işlək terminlərin izahını lüğətlərdə tapmaq olmur. Bu o deməkdir ki, şumerlər əsasən qlosları (mənası anlaşılmayan sözləri) lüğət obyektinə hesab etmişlər. Birdilli Şumer lüğətlərinin bəzilərinə Şumer sözlərinin fonetik oxunuşuna rast gəlinir. Şumer lüğətlərinin sözlüyü sabit sillabogramların (fonetik işarələr) düzülüşü əsasında tərtib edilirdi: V, CV, VC və CVC. V sait səs, C isə samit səsi ifadə edirdi.

Şəkil 1. Şumer-Ebla mətnli gil lövhə.

Şumer-Ebla lüğəti: Ebla xarabalıqlarından tapılmış gil lövhələr üzərində Şumer-Ebla sillabari (e.ə. 2400-2500-cü illər) qrammatik mətnlər, izah və orfoepiya ilə təchiz edilmiş lüğət növüdür. Bu lüğət ilk də-

fə 1974-cü ildə tapılarda gil lövhə üzərində Şumer dili ilə qarşılaşdırılmış dil hələ elm aləminə məlum deyildi. Şumer mətnləri üzrə mütəxəssis Covanni Pettinato Şumer-Ebla lüğətlərinin köməyi ilə bir il ərzində həmin dili araşdıraraq öyrənməyə nail olmuş və onu şərti olaraq şəhərin adı ilə Ebla adlandırmışdı. Məlum olmuşdur ki, bu dil Şimal-Qərb sami dil qrupuna aid olan paleo-Hanaan dilidir. Şumer-Ebla lüğətlərində Şumer sözlərinin izahı, tələffüzü və Ebla dilinə tərcüməsi əks olunmuşdur. Professor Pettinato Roma universitetindəki çıxışında bu barədə belə söyləyir: "Ebla lüğətlərindəki qrammatik materiallarda əvəzlilik və feil sistemi o qədər dəqiq təsvir edilmişdir ki, ivrit və Finikiya dilinə qohum olan paleo-Hanaan dilində həтта danışmağı öyrənmək olar. Ebla gil lövhələri Şumer dilində yazılsa da, Şumer loqogramları Akkad söz və hecalarına, fonetikasına uyğunlaşdırılmış şəkildədir. (Bu səbəbdən şumer dilinin əsl fonetikasını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır - X.Heydərova). Bu lüğətlərin köməyi ilə əvvəl 1000, daha sonra isə yüzlərlə söz leksik siyahıda bərpə edildi və bu, Ebla mətnlərinin interpretasiyası üçün əvəzədiilməz açar oldu" (<http://www.icr.org/article/92/>).

Şumer-Ebla lüğətlərindəki Ebla dilinin sami dillərə aid olduğunu aşağıdakı sözlərdən aydın görmək mümkündür: yazmaq - *k-t-b*, kral - malikum, adam - adamu. Bu sözlər ivrit və ərəb dillərində eyni şəkildə işlənir.

Ebla-Akkad lüğətləri: Ebla (paleo-Hanaan) və Akkad dilləri sami dil qrupuna aid olub yaxın qohum dillər olduqlarına görə lüğətlərdəki sözlərdə bənzərlik müşahidə olunur:

Ebla dilində	Akkad dilində	Tərcüməsi
ba-ra-su-um, ba-ra-su	burāšu	ardıc ağacı
ha-zi-zu-um, ha-zi-zu	hāsīsu	qulaq, müdrilik
gi-li-tum	giltum	ağçoğan (bitki)
sa-ma-lum	gişimmaru	Finikiya palması

"Urra Hubullu" lüğəti: Ən məşhur qədim lüğət "Urra Hubullu" şumerçə-akkadca ensiklopedik tərcümə gil kitabəsi hesab olunur (bax: şəkil 2). Hazırda Fransanın Luvr muzeyində saxlanan bu lüğət ilk dəfə Suriyanın Ebla xarabalıqlarında tapılmışdır. E.ə. 2300-cü ildə Akkad İmperiyasında yaradıldığı hesab edilən "Urra Hubullu" lüğəti 24 gil lövhədən ibarətdir.

Burada ilk iki qarşılaşdırılan söz - şumerçə urra və akkadca hubullu ("borc" və ya "faizli girov" mənasını ifadə edir) lüğətə ad olaraq qəbul edilmişdir. Lüğət tematik prinsiplə tərtib olunmuşdur. Hər lövhə ayrı-ayrı mövzular üzrə terminlərin hər iki dildə qarşılığını verən lüğət məqalələrindən ibarətdir: 4 və 5-ci lövhələrdə dənizdə və quruda nəqliyyat vasitələrini ifadə edən terminlər 13 və 15-ci lövhələrdə müxtəlif növ heyvanların sistemli şəkildə adları, 16-cıda daşlar, 17-cidə bitkilər, 18-ci lövhədə isə ulduz və planetlərin adları əks olunmuşdur. "Urra Hubullu" lüğətinin lövhələrinin bir neçə sayda nüsxələri mövcud olduğundan Şumer dövlətinin dini mərkəzi olmuş Nippurda tapılanlar əsl hesab olunur.

Şəkil 2. "Urra Hubullu" lüğəti, 16-cı kitabə. Luvr muzeyi.

İ.T.Kaneva Şumer-Akkad lüğətlərinin 2 növünü göstərir: **A** və **B**. **A** tipli lüğətlərdə Akkad dilində olan baş sözün qarşısında şumerçə qarşılığı yazılır. **B** tipli lüğətlər isə ideogram (anlayış və ya sözün bir işarə ilə ifadə olunması) tərkibli olub, hər ideogramın qarşısında şumerçə tələffüzü və Akkad dilində tərcüməsi əks olunur. Məhz **B** tipli lüğətlər şumerogramların (hecaları, bəzən isə bütöv sözləri ifadə edən Şumer mixi işarələri) oxunuşuna kömək olmuşdur. Burada Şumer sözlərinin tələffüzü Akkad katibləri tərəfindən Akkad fonetikasına vasitəsilə açıqlanırdı (İ.T.Kaneva, s. 16-17). Tədqiqatlar nəticəsində Şumer dilinin əslində 6 sait və 28 (yaxud 29) samit səsi olması qənaətinə gəlinərsə də, Akkad lüğət transkripsiyasında 4 sait və 14 (yaxud 15) samit səsi göstərilmişdir (İ.T.Kaneva, s. 24-25).

Şumer-Akkad lüğətlərində Şumer dilində bir söz bəzən bir neçə fonetik variantda verilir.

(Davamı 7-ci səhifədə)

Qədim Şumer lüğətləri

(Əvvəli 6-cı səhifədə)

Məsələn, *lum* “bolluq” sözü *hum*, *gum* variantlarında; “arvad, həyat yoldaşı” mənasını verən *nitah-dam* həm də *nitalam* şəklində rast gəlinir (İ.T. Kaneva, s. 22). Burada adları ifadə edən baş sözlər absolyut halda (yalnız kökü) yazılırdı. Şu-

ag = akk. *ramu* “sevmək” (şumerçə hərfi mənası: “torpaq ölçmək”) (İ.T.Kaneva, s. 72).

Aşşurbanipalın kitabxanasındakı lüğətlər: E.ə. 669-633-cü illərdə Qədim Assuriya dövlətinin hökmdarı və dövrünün ən savadlı şəxslərindən biri olmuş Aşşurbanipalın ölkənin paytaxtı Ni-

kitabxanada gil lövhələr üzərinə həkk olunmuş qlossarilər, hətta sinonimlər lüğəti də var idi (bax: şəkil 2). Kitabələrdə mixi yazılardan istifadə olunmuşdur.

B.A.Turaev göstərir ki, Aşşurbanipalın kitabxanasında Şumer-sami, hətta qədim və yeni Şumer-sami sözləri lüğətləri, qonşu xalqların dillərinin lüğətləri (məs., kassit), sami dilində sinonimlərin siyahısı vardır (B.A.Turaev, 1935, səh. 143). O, sami dili deyərək sami dilləri qrupunu nəzərdə tutur və öz əsərində də Babil xalqı və assuriyalıları yəhudilər, Finikiya-hananilər və ərəblərlə yanaşı sami dil qrupuna aid edir (B.A. Turaev, 1935, s.64). Qədim assuriyalılar Akkad dilində danışdıqlarına görə, Turayevin göstərdiyi lüğətlərin məhz Şumer-Akkad lüğətləri olması nəticəsinə gəlmək olar.

“Malku-şarru” (Malku=şarru) lüğəti: Müasir assuriologiyaya cəmi bir ədəd Akkad-Akkad lüğəti məlumdur. Bu, Akkad dilinin doqquz gil lövhədən ibarət “Malku=şarru” (“Malku-şarru”) sinonimlər lüğətidir. Lüğətin adı başda gələn ilk sinonimlərdən götürülmüşdür. Tematik üslubda tərtib edilmişdir. I lövhəni araşdırmış A.Kilmer onun insanları və yer adlarını (ödəniş, bilik, düşmənlər, zalımlar, qadın, kişi,

Şəkil 4. Akkad dilinin sinonimlər lövhəsi. Britaniya muzeyi.

dostlar, qohumlar, qulluqçular, kollektiv terminlər, coğrafi adlar) əks etdirdiyini göstərir (Anne Draffkorn Kilmer, s. 421).

Müasir dövrdə bir çox şumeroloq və assurioloqlar Şumer dilini öyrənməyə cəhd göstərsələr də, təəssüf ki, bu vaxta qədər onun tam iri həcmli lüğəti hazırlanmamışdır. Yeganə olaraq ABŞ-ın Pensilvaniya Universitetində A.Syoberqin redaktəsi ilə 18 cildlik “Pensilvaniya Şumer lüğəti”nin (“Pennsylvania Sumerian Dictionary”, şumerçə-İngiliscə) tərtibatı nəzərdə tutulmuş, lakin 1992-ci ildə cəmi iki cildi işıq üzü görmüşdür - A və B həfləri.

(Davamı 8-ci səhifədə)

Şumerçə	Mixi işarə	Akkadca tərcümə	Mənası
il-ar		ti-il-pa-nu	dəyənək atma
ta-al		ru-up-şum	en
na-qa		e-ci-tum	həvəngədəstə, həvəng
qa-qaz		pa-xa-su-um	qırıq-qırıq, xıncım-xıncim etmək
nin-da		mi-i-rum	öküz

Şəkil 3. Şumer-Akkad lüğətindən bir parça (S. Kramer, s.154).

mer dilində adlar isim, əvəzlik və sayları özündə birləşdirir. Morfoloji əlamətləri olmadığına görə sifət Şumer dilində nitq hissəsi hesab edilmir. Onun yerinə keyfiyyət və əlamət bildiren feillər çıxış edir. Şumer-Akkad lüğətlərində feillərin yalnız kökləri verilərək Akkad dilinə məsdər kimi tərcümə olunmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, “sabit söz birləşməsi” şəklində olan feillər Akkad dilinə hərfi tərcümə edilməmiş, məhz idiomatik mənasının qarşılıqları verilmişdir. Məsələn, *ki-*

neviyada gil kitabələrdən ibarət böyük bir kitabxanası olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında Britaniya muzeyinin arxeoloqlarının qazıb çıxardığı bu kitabxanada müasir kitabxanalardakı kimi kitabələr aid olduğu sahələr üzrə rəflərə yığılmış, hər sahənin adı kiçik gil lövhəciyə yazılaraq rəflərə bərkidilmişdi. Bir yeşiyə yığılmış lövhələr bir kitab demək idi. Buradan ümumilikdə 25 000 gil lövhə - tibb, din, magiya, astroloji və astronomik mətnlər, dövlət arxivi tapılmışdır. Bu unikal

Qədim Şumer lüğətləri

(Əvvəli 6 və 7-ci səhifələrdə)

Şumer dilindən fərqli olaraq 1921-ci ildə Çikaqo Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda arxeoloq və tarixçi Henri Brestedin təşəbbüsü ilə 10 cildlik "Çikaqo Akkad lüğəti"nin tərtib edilməsi plana salınsa da, cildlərin sayı 21-ə

qədər artırılmışdır. İlk cildi 1956-cı ildə, sonuncusu 2011-ci ildə çapdan çıxmışdır. Lüğət Akkad dilinin e.ə. 2500-cü ildən b.e. 100-cü ilinə qədərki leksikasını əhatə edir.

1952-ci ildə alman alimi Y.Fridrixin "Hethitisches Wörterbuch" hett dilinin lüğəti, 2008-ci ildə A.Klukhorstun

"Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon" adlı hett dilinin etimoloji lüğəti çapdan çıxmışdır. Bundan başqa, 1975-ci ildə yenə də Çikaqo Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda hett dilinin tamhəcmli lüğətinin yaradılmasına start verildi. 2013-cü ildə 10-cu cild nəşr

olundu. Lakin 2015-ci ildə baş redaktorlardan biri məşhur hettoloq Harri Hoffnerin (1935-2015) vəfatı layihəni bir qədər ləngitsə də, lüğətin digər həfləri üzərində iş hələ də davam etdirilir.

***Xədicə Heydərova
Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Tətbiqi
dilçilik şöbəsinin böyük
elmi işçisi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru***

Elm.- 2018.- 14 sentyabr.- S.6-8.